

Η κεραμική από το νεκροταφείο του Τσικαλαριού Νάξου και η συμβολή της στη γνώση της Κυκλαδικής κεραμικής¹

Δρ. Ξένια Χαραλαμπίδου

Τμήμα Αρχαιολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στόχος της μεταδιδακτορικής έρευνας ήταν η μελέτη των κεραμικών ευρημάτων από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στην ενδοχώρα της Νάξου και η συμβολή της στην κατανόηση της ναξιακής και κυκλαδικής κεραμικής. Για τη Νάξο της Εποχής του Σιδήρου πολλά και σημαντικά στοιχεία που σχετίζονται με την κεραμική παραγωγή του νησιού, τα έθιμα, την κοινωνία και την ιστορία του, τις σχέσεις του με γειτονικές, αλλά και πιο απόμακρες περιοχές, προέρχονται από τα αρχαία νεκροταφεία του, όπως το Βόρειο και το Νότιο Νεκροταφείο στη Χώρα της Νάξου, ιδίως για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου², κι από τη σημαντική νεκρόπολη του Τσικαλαριού στην ενδοχώρα του νησιού.

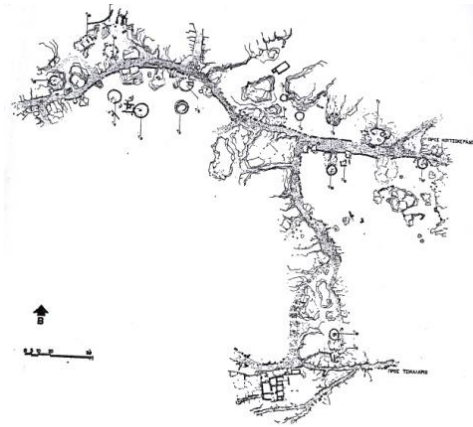
Το αρχαίο νεκροταφείο του Τσικαλαριού (εικ. 1), που εντοπίζεται στη θέση Αλωνάκια κοντά στο σημερινό χωριό Τσικαλαριό, στην περιοχή της Τραγαίας στην κεντρική Νάξο, ανασκάφηκε κατά τη δεκαετία του 1960 από την Δρα Φ. Ζαφειροπούλου (Επίτιμη Έφορο των Αρχαιοτήτων σήμερα) και τον Καθηγητή Χρ. Ντούμα³. Χρησιμοποιήθηκε κυρίως κατά τη Γεωμετρική περίοδο, συγκεκριμένα από τη Μέση Γεωμετρική⁴, και με το πέρας των γεωμετρικών χρόνων πιο σποραδικά, μέχρι τουλάχιστον τους ύστερους αρχαϊκούς – πρώιμους κλασικούς χρόνους.

¹ Τις θερμές μου ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στη Δρα Φωτεινή Ζαφειροπούλου, Επίτιμη Έφορο των Αρχαιοτήτων, που μου εμπιστεύτηκε τη μελέτη και τη δημοσίευση των κεραμικών ευρημάτων από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στη Νάξο. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την Καθηγήτρια Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά, επόπτριά μου στη μεταδιδακτορική έρευνα, καθώς επίσης την Καθηγήτρια Νότα Κούρου για τις συζητήσεις μας κατά τη διάρκεια της μελέτης αυτής. Η μελέτη για τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού χρηματοδοτήθηκε από το Ινστιτούτο Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP).

² Για τα σύνολα των τάφων που έχουν συμβατικά ονομαστεί Νότιο και Βόρειο Νεκροταφείο βλ. Κούρου 1999, 1.

³ Προκαταρκτικές εκθέσεις των ανασκαφικών δεδομένων, παρουσιάσεις ευρημάτων και μεθοδολογικές προσεγγίσεις του υλικού από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στα: Ντούμας 1963, 279-280. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 515-522. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 391-395. Ζαφειροπούλου 1983α. Ζαφειροπούλου 2001α, 285-292. Ζαφειροπούλου 2001β, 7-11. Ζαφειροπούλου 2008-2009. Charalambidou 2008-2009. Charalambidou 2011. Χαραλαμπίδου 2010-2012. Charalambidou 2012. Χαραλαμπίδου 2013.

⁴ Ακολουθώντας τη χρονολόγηση του Coldstream (2008), η Μέση Γεωμετρική περίοδος στις Κυκλάδες τοποθετείται χρονικά στο διάστημα περ. 850-750 π.Χ. Η ΜΓ I και ΜΓ II περίοδος δεν έχει

Εικόνα 1. Γενική άποψη της νεκρόπολης του Τσικαλαριού (Zaphiropoulou 1983, 3, Ν. 1).

Στο νεκροταφείο του Τσικαλαριού απαντώνται ταφικές κυκλικές και ελλειψοειδείς κατασκευές που ονομάζονται τύμβοι ή περίβολοι (ενδεικτικά **εικ. 2-3**)⁵. Πρόκειται για τις μόνες προς το παρόν γνωστές ταφικές κατασκευές αυτού του είδους κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στο νησί. Στην πλειονότητά τους περιείχαν κτερισμένες καύσεις.

Στη θέση απαντώνται και άλλοι τύποι τάφων, όπως, για παράδειγμα, ένας κιβωτιόσχημος που εντοπίστηκε κοντά σε ορθογώνια κατασκευή (αρ. 11) (**εικ. 4α-β**)⁶. Στο Τσικαλαριό, έχουν εντοπιστεί πυρές και πέρα από τα όρια ταφικών κατασκευών, όπως των τύμβων. Σε μια περίπτωση, κοντά στο ταφικό σύνολο αρ. 14 όπου αποκαλύφθηκαν δύο πυρές, ήρθε στο φως και λακκοειδής τάφος (**εικ. 5**)⁷. Όπως προαναφέρθηκε, πιο σποραδικές ταφές απαντώνται στο νεκροταφείο τουλάχιστον μέχρι την Ύστερη Αρχαϊκή – Πρώιμη Κλασική περίοδο. Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν έναν κιβωτιόσχημο (ίσως αρχαϊκό) τάφο, που βρέθηκε κοντά σε σύνολο αγγείων χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης⁸, καθώς και έναν εγχυτρισμό σε οξυπύθμενο αμφορέα, πιθανόν ύστερων αρχαϊκών – πρώιμων κλασικών χρόνων⁹.

οριστεί επακριβώς χρονικά, αλλά η ναξιακή κεραμική κατά τη ΜΓ περίοδο ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τα πρότυπα της αττικής τεχνοτροπίας.

⁵ Όσον αφορά στα ταφικά σύνολα του Τσικαλαριού, στο παρόν άρθρο ακολουθούνται εν πολλοίς οι όροι που χρησιμοποιούνται στις προκαταρκτικές εκθέσεις και στα άρθρα των ανασκαφών της νεκρόπολης.

⁶ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 520-522. Ζαφειροπούλου 2001α, 291, **εικ. 13-14**. Χαραλαμπίδου 2013.

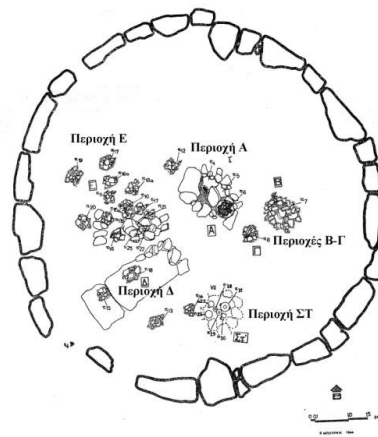
⁷ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 393.

⁸ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 393, **σχ. 4**. Coldstream 2003α, 92.

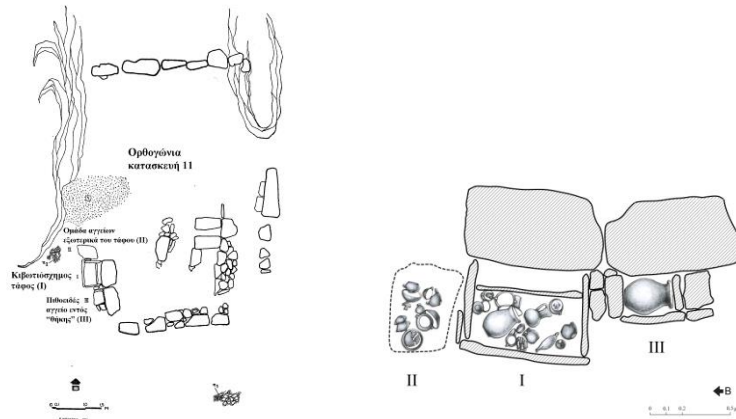
⁹ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 391, 395. Charalambidou 2008-2009, 58, **εικ. 1α**.

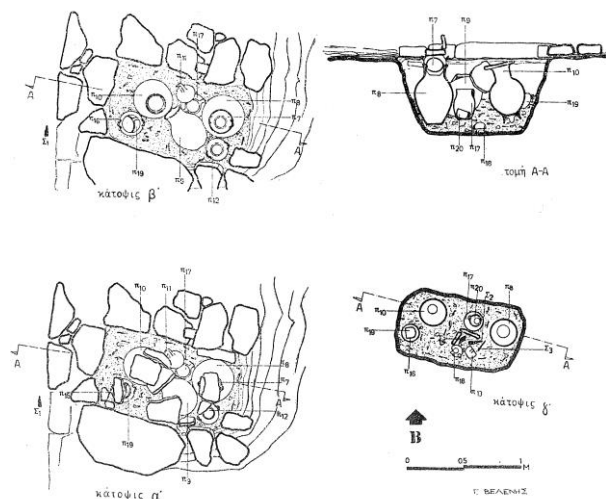
Εικόνα 2: Ταφικό σύνολο (τύμβος) 10 (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 521, σχ. 20).

Εικόνα 3: Ταφικό σύνολο (τύμβος) 6 (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 517, σχ. 15).

Εικόνα 4: 4α. Κιβωτιόσχημος τάφος κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11 (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 520, σχ. 18). 4β. Ταφικό σύνολο (11) κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11: (I): κιβωτιόσχημος τάφος, (II) ομάδα αγγείων εξωτερικά του τάφου, (III) πιθοειδές αγγείο εντός «θήκης» (σχέδιο P. Μπουρνιά, επεξεργασμένο από την Denitsa Nenova).

Εικόνα 5: Αγγεία από το εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14 (Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1966, 393, σχ. 6).

Το κεραμικό υλικό από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού αποτελεί τη συντριπτικά μεγαλύτερη κατηγορία ευρημάτων που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στο χώρο του αρχαίου νεκροταφείου. Έχουν καταγραφεί συστηματικά και περιγραφεί ως προς τα χαρακτηριστικά της κεραμικής τους ύλης, το σχήμα και τη διακόσμησή τους 385 κεραμικά ευρήματα, εκ των οποίων η μεγάλη πλειονότητα είναι αγγεία, ενώ απαντώνται επίσης ειδώλια, χάνδρες και υφαντικά βάρη¹⁰.

Η πλειονότητα των κεραμικών ευρημάτων από το Τσικαλαριό εντάσσεται στη ναξιακή παραγωγή¹¹. Ο πηλός των ναξιακών αγγείων από το Τσικαλαριό έχει συνήθως χρώμα ερυθροκάστανο, ερυθρό ή πορτοκαλόχρωμο στις κλίμακες 2.5YR και 5YR του χρωματικού πίνακα Munsell 2000. Μακροσκοπικά διακρίνει κανείς ότι στα αγγεία κυρίως χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης περιέχονται πολλά λευκά και λιγότερα σκούρα εγκλείσματα, καθώς και σημαντική ποσότητα χρυσίζοντα και ασημίζοντα μαρμαρυγία σε μορφή κόκκων και φολίδων. Διαφορετική είναι σαφώς η συχνότητα και το μέγεθος των εγκλεισμάτων στα αγγεία λεπτόκοκκης και μεσόκοκκης κεραμικής ύλης. Στον κατάλογο των κεραμικών ευρημάτων του Τσικαλαριού το χρώμα των αγγείων περιγράφηκε, όπως προαναφέρθηκε, με βάση τον πίνακα Munsell, ενώ το μέγεθος και η συχνότητα των εγκλεισμάτων υπολογίστηκε με βάση πίνακες κοκκομετρίας (για παράδειγμα βλ. Matthew – Woods – Oliver 1991).

¹⁰ Πέρα από τα κεραμικά ευρήματα, στους τάφους του Τσικαλαριού έχουν βρεθεί επίσης μετάλλια όπλα, μετάλλια και χρυσά κοσμήματα, καθώς και καρποί (το αρχαιοβοτανικό υλικό μελετάται από την Δρα Ε. Μαργαρίτη). Τα παραπάνω ευρήματα, όπως και το οστεολογικό υλικό (το οποίο μελετάται από την Καθηγήτρια Μ. Liston), θα συμπεριληφθούν στην τελική δημοσίευση του νεκροταφείου.

¹¹ Για τα υλικά κατασκευής και τα χαρακτηριστικά ναξιακών αγγείων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και της Αρχαϊκής Εποχής βλ. επίσης Κούρου 1984 και 1999, 85-89. Σημαντώνη-Μπουρνιά 1990, 45-48.

Αν και η επιφάνεια πολλών αγγείων λεπτόκοκκης (και λεπτόκοκκης-μεσόκοκκης) κεραμικής ύλης από το Τσικαλαριό είναι σε μεγάλο βαθμό απολεπισμένη, εκτός από το γάνωμα, ίχνη επιχρίσματος διακρίνονται επίσης σε αρκετά αγγεία.

Για την κατανόηση της προέλευσης και της τεχνολογίας των κεραμικών ευρημάτων η μακροσκοπική μελέτη της γράφουσας συνδυάστηκε με πετρογραφική και χημική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Συγκεκριμένα η γράφουσα πραγματοποίησε και την πετρογραφική ανάλυση με λεπτές τομές -- υπό την επίβλεψη της Διευθύντριας του Εργαστηρίου Fitch Δρα Ευαγγελίας Κυριατζή --, ενώ η χημική ανάλυση με φασματοσκοπία φθορισμού ακτίνων X πραγματοποιήθηκε από τη Δρα Noémi Müller. Τα αποτελέσματα της πετρογραφικής και χημικής έρευνας θα δημοσιευτούν αναλυτικά στην τελική δημοσίευση αλλά και σε άρθρα όπως στο X. Charalambidou - N.S. Müller - E. Kiriati, “Ceramics and Social Interactions on Naxos: Evidence from the macroscopic and archaeometric analyses” in the *Proceedings of the Conference “Material Koinai in the Greek Early Iron Age and Archaic period”, January 30 - February 1, 2015* (υπό προετοιμασία). Για πρώτη φορά όσον αφορά στη ναξιακή κεραμική των ιστορικών χρόνων ταυτοποιούνται λεπτομερώς, τόσο μακροσκοπικά όσο και αρχαιομετρικά, αρκετές διαφορετικές κατηγορίες ναξιακών κεραμικών ευρημάτων λεπτόκοκκων, μεσόκοκκων και χονδρόκοκκων κεραμικών υλών. Επιπροσθέτως, προσδιορίστηκαν με μακροσκοπικά και αρχαιομετρικά κριτήρια επείσακτα κεραμικά προϊόντα που εντοπίστηκαν στο Τσικαλαριό από περιοχές όπως η Αττική.

Το πρόγραμμα της πετρογραφικής και χημικής ανάλυσης περιελάμβανε συνολικά 105 δείγματα: α. 89 δείγματα κεραμικών προϊόντων – κυρίως κεραμική και υφαντικά βάρη - από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού, κατά κύριο λόγο της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου και της Αρχαϊκής περιόδου, καθώς και β. 16 δείγματα από αγγεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από το νεκροταφείο του Πλίθου¹², που παραχωρήθηκαν από τη Δρα Φ. Ζαφειροπούλου και αναλύθηκαν συγκριτικά με τα δείγματα του Τσικαλαριού. Περιελάμβαναν επίσης και μελετήθηκαν από τον Επίκουρο Καθηγητή του Τμήματος Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αθηνών Π. Πομώνη 25 γεωλογικά δείγματα κυρίως από την ενδοχώρα της Νάξου με σκοπό την κατανόηση της γεωλογίας της περιοχής.

¹² Η περιοχή του Πλίθου αποτελεί τμήμα του αρχαίου Βόρειου Νεκροταφείου στη Χώρα της Νάξου.

Η πετρογραφική και χημική ανάλυση των δειγμάτων λεπτόκοκκης (και λεπτόκοκκης-μεσόκοκκης) κεραμικής έδειξε ότι τροχήλατα ναξιακά προϊόντα διαφορετικών τεχνοτροπιών, κυρίως της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, από το Τσικαλαριό και τον Πλίθο παράγονταν χρησιμοποιώντας παρόμοιους τύπους πρώτων υλών. Η ναξιακή λεπτόκοκκη-μεσόκοκκη κεραμική ύλη των δειγμάτων είναι στην πλειονότητά της χαμηλά ασβεστιούχα, έχει υψηλό ποσοστό βιοτίτη, πολύ σπανιότερα λευκή μίκα, αστρίους, χαλαζία, και σε μικρά ποσοστά πετρώματα όπως ψαμμίτες, σχιστόλιθο, πολυκρυσταλλικό χαλαζία και πολύ σπάνια ηφαιστειακά πετρώματα. Υπάρχουν ορισμένες υπο-ομάδες και διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δείγματα που αφορούν κυρίως στον τρόπο προετοιμασίας της πηλόμαζας.

Η πετρογραφική και η χημική ανάλυση σε συνδυασμό με την μακροσκοπική μελέτη κατέδειξε τη χρήση διαφορετικών πρώτων υλών και διαφορετικών τεχνικών κατασκευής για την παραγωγή των χονδρόκοκκων αγγείων σε σχέση με τα αγγεία λεπτόκοκκης (και λεπτόκοκκης-μεσόκοκκης) κεραμικής ύλης.

Για τα αγγεία χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ένας ικανός αριθμός δειγμάτων ΜΓ-ΥΓΙ αγγείων από το Τσικαλαριό και τον Πλίθο, που περιλαμβάνουν α. τριποδικά πιθοειδή αγγεία συνήθως με εγχάρακτη διακόσμηση (ή συνδυασμό εγχάρακτης και εμπίεστης διακόσμησης) (έχουν βρεθεί στο Τσικαλαριό και στον Πλίθο), β. έναν πίθο που σώζει εμπίεστη διακόσμηση (Πλίθος), γ. πιθοειδή αγγεία χωρίς διακόσμηση και απλή βάση (Τσικαλαριό), δ. αμφορείς (Τσικαλαριό και Πλίθος) κτλ, είναι κατασκευασμένα από εργαστήριο ή εργαστήρια που χρησιμοποιούσαν παρόμοιους τύπους πρώτων υλών. Η κεραμική ύλη αυτών των αγγείων είναι χονδρόκοκκη, μη-ασβεστιούχα και περιλαμβάνει μεταμορφωμένα και πυριγενή πετρώματα με παρουσία ορυκτών της ομάδας των αμφιβόλων και της ομάδας του επιδότου, και τιτανίτη/σφήνα. Στα δείγματα παρατηρούνται ορισμένες διαφοροποιήσεις που έχουν πιθανόν να κάνουν και με το γεγονός ότι η παραγωγή αυτών των χονδρόκοκκων αγγείων δεν ήταν τυποποιημένη. Η χρήση της προαναφερθείσας κεραμικής ύλης για την παραγωγή αυτών των αγγείων δε μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί μοναδική καθώς ένα τουλάχιστον τριποδικό πιθοειδές αγγείο από το Τσικαλαριό με εγχάρακτη διακόσμηση (αρ. ευρ. 3839) είναι κατασκευασμένο από διαφορετική, πετρογραφικά και χημικά, κεραμική ύλη που φαίνεται να είναι εν τούτοις συμβατή με την τοπική (ναξιακή) γεωλογία.

Τα ΜΓ(-ΥΓΙ) χονδρόκοκκα αγγεία είναι κυρίως χειροποίητα με εξαίρεση ένα πολύ μικρό αριθμό αγγείων που πιθανόν χρονολογούνται στο τέλος της ΜΓ-αρχές της

ΥΓ περιόδου. Ο τρόπος κατασκευής αυτού του μικρού αριθμού αγγείων υποδηλώνει σημαντικές αλλαγές στις τεχνικές κατασκευής στα ναξιακά εργαστήρια, που θα γίνουν εντονότερες σε μία πιο προχωρημένη φάση της ΥΓ περιόδου και στους Αρχαϊκούς χρόνους. Οι αλλαγές αυτές γίνονται για πρώτη φορά αντιληπτές στο Τσικαλαριό σε δύο αμφορείς χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης που μπορούν πιθανόν να αποδοθούν στη ΜΓΠ-ΥΓΙ περίοδο: ο πρώτος βρέθηκε στο κέντρο του τύμβου 6 (αρ. ευρ. 3825, εικ. 17) και ο δεύτερος (αρ. ευρ. 3800) ανάμεσα σε άλλα αγγεία στην περιφέρεια του τύμβου. Οι δύο αυτοί αμφορείς παρουσιάζουν συγγενή τυπολογικά χαρακτηριστικά. Ο ένας από τους δύο αμφορείς, που βρέθηκε στην περιφέρεια του τύμβου (αρ. ευρ. 3800) και ο οποίος αναλύθηκε πετρογραφικά και χημικά¹³, ανήκει στην προαναφερθείσα χονδρόκοκκη κεραμική ύλη με μεταμορφωμένα και πυριγενή πετρώματα. Η ειδοποιός διαφορά στην τεχνική κατασκευής αυτών των αγγείων σε σχέση με τα χειροποίητα αγγεία είναι ότι στα αγγεία αυτά, αν και έχουν μάλλον κατασκευασθεί με τη χρήση κουλούρων, έχει χρησιμοποιηθεί για τη διαμόρφωσή τους κάποιο είδος αργού πιθανόν τροχού. Αυτό φαίνεται από τις αυλακώσεις που σώζονται με ενάργεια στο εσωτερικό των αγγείων μέχρι και το κάτω μέρος του σώματος.

Από μία πιο προχωρημένη φάση της ΥΓ περιόδου συναντάμε στη νεκρόπολη του Τσικαλαριού μία μεγαλύτερη ποικιλία τεχνικών κατασκευής και επεξεργασίας της επιφάνειας, ενώ περισσότερες διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται και στη χρήση κεραμικών υλών όπως προκύπτει από την πετρογραφική και τη χημική ανάλυση.

Όσον αφορά στα σχήματα των αγγείων που βρέθηκαν στη νεκρόπολη του Τσικαλαριού, αυτά παρουσιάζονται συνοπτικά και συνοδευόμενα από συγκριτικές παρατηρήσεις που έχουν να κάνουν με παραδείγματα από τη Χώρα της Νάξου και από άλλες θέσεις του ελλαδικού, κυρίως, χώρου. Επιπροσθέτως, σχολιάζεται η χρήση αυτών των σχημάτων, προκειμένου η μελέτη της κεραμικής του Τσικαλαριού να συμβάλει στον εμπλουτισμό των γνώσεών μας για τις ταφικές πρακτικές του νησιού.

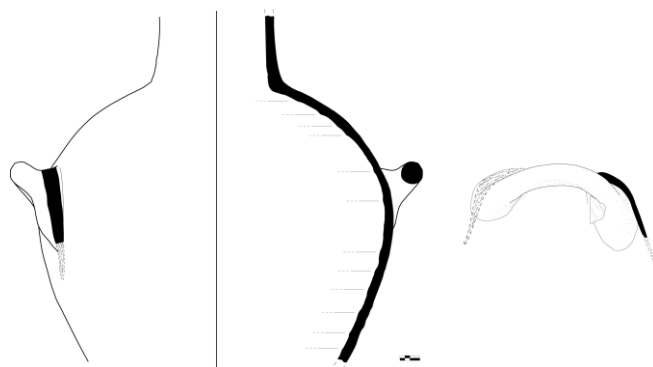
Η ναξιακή κεραμική από το Τσικαλαριό, ιδίως η λεπτή τροχήλατη, φανερώνει έντονες επιρροές από τα αττικά εργαστήρια, στοιχείο που έχει ήδη επισημανθεί και για την κεραμική από τα ταφικά σύνολα της Χώρας της Νάξου¹⁴. Η ναξιακή

¹³ Ο αμφορέας από το εσωτερικό του τύμβου (αρ. ευρ. 3825) βρέθηκε ακέραιος κι έτσι δεν έχει ληφθεί δείγμα από το αγγείο.

¹⁴ Κούρου 1999, κυρίως 90-95. Coldstream 2003α, 90-92 και 2008, 165-171.

χονδρόκοκη κεραμική περιλαμβάνει αρκετά σχήματα που δηλώνουν τη δυναμική της τοπικής παράδοσης. Συναντάμε επίσης εισαγμένα αγγεία από κοντινές περιοχές, όπως η Αττική και η Πάρος, καθώς επίσης από γεωγραφικούς χώρους πιο μακρινούς: για παράδειγμα, ένα ληκύθιο κυπριακού τύπου¹⁵.

Στο νεκροταφείο του Τσικαλαριού απαντάται ο τύπος του επιλαίμιου και ο τύπος του επιγάστριου αμφορέα. Επιώμιοι αμφορείς δεν έχουν εντοπιστεί προς το παρόν· δεν αποκλείεται, ωστόσο, η αναγνώριση αυτών των σχημάτων να μην είναι εφικτή εξαιτίας του αποσπασματικά σωζόμενου κεραμικού υλικού (βλ. το παράδειγμα της **εικ. 6** που είναι ενδεικτικό του αποσπασματικού χαρακτήρα εύρεσης ορισμένων κλειστών σχημάτων).

Εικόνα 6: Κλειστό αγγείο αποσπασματικά σωζόμενο (επιγάστριος αμφορέας;), αρ. ευρ. 3808.

Κλειστά αγγεία μεγάλης χωρητικότητας, όπως οι αμφορείς, χρησιμοποιούνται συχνά ως τεφροδόχα αγγεία τόσο στη Νάξο –όπως εικάζεται για τον επιγάστριο αμφορέα από τη Γρόττα, γνωστό ως «αμφορέα Κοντολέοντος»¹⁶– όσο και σε πολλές άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου¹⁷. Για τη Νάξο λείπουν προς το παρόν οι δημοσιευμένες ανθρωπολογικές μελέτες για το συσχετισμό του φύλου του νεκρού με συγκεκριμένους τύπους αμφορέων που χρησιμοποιούνται ως τεφροδόχα αγγεία· έχει ωστόσο διατυπωθεί η άποψη ότι δεν αποκλείεται να ίσχυε στο νησί ό,τι μας είναι γνωστό και από την Αθήνα, να υπήρχε δηλαδή κατά τους γεωμετρικούς χρόνους μία προτίμηση στον επιλαίμιο αμφορέα ως τεφροδόχο ανδρών και στην επιώμια και επιγάστρια παραλλαγή του ως τεφροδόχο γυναικών¹⁸. Το ευρεθέν οστεολογικό υλικό από το νεκροταφείο στη θέση Πλίθος στη Χώρα της Νάξου αναμένεται να ρίξει περισσότερο φως στο ζητούμενο αυτό της έρευνας¹⁹.

¹⁵ Βλ. και Coldstream 2003α, 92.

¹⁶ Κούρου 1999, 173. Βλ. επίσης Zaphiropoulou 2001α, 294, εικ. 38.

¹⁷ Παραδείγματα στο Χαραλαμπίδου 2010-2012, 157, υποσημ. 21.

¹⁸ Για τη Νάξο βλ. Κούρου 1999, 173.

¹⁹ Για το νεκροταφείο στη θέση Πλίθος και τα ευρήματά του βλ. πιο πρόσφατα Zaphiropoulou 2011 και Reber 2011.

Στο Τσικαλαριό, οστεολογικό υλικό δεν έχει σωθεί ή δεν έχει περισυλλεχθεί από το εσωτερικό αμφορέων. Η περίπτωση ύπαρξης ανθρώπινων οστών στο εσωτερικό ενός μεγάλου κλειστού αγγείου –ενός τριποδικού πιθοειδούς αγγείου μεσόκοκκης κεραμικής ύλης που βρέθηκε στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14 (εικ. 5, αγγείο αρ. Π10) – διερευνάται από την Καθηγήτρια M. Liston (University of Waterloo), που έχει αναλάβει τη μελέτη του οστεολογικού υλικού από τη νεκρόπολη. Το σχήμα αυτού του αγγείου εμφανίζεται και στη Χώρα της Νάξου (αγγεία λεπτόκοκκης-μεσόκοκκης κεραμικής ύλης), ενώ αντίστοιχα παραδείγματα μάς είναι γνωστά στο νησί και από χειροποίητα τριποδικά πιθοειδή αγγεία χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης²⁰.

Στο νεκροταφείο του Τσικαλαριού συναντώνται ακόμη μικροί αμφορείς και αμφορίσκοι, ναξιακοί και εισηγμένοι. Στο Τσικαλαριό, στην περίπτωση ενός τουλάχιστον ταφικού συνόλου (του αρ. 11), οι αμφορίσκοι που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11, αλλά και εντός μίας ομάδας αγγείων, που σχετίζεται με τον τάφο αν και βρέθηκε έξω από αυτόν (πιθανόν τα αγγεία αυτής της ομάδας χρησιμοποιήθηκαν σε κάποιο είδος ταφικής τελετής) (εικ. 4, I, II), είναι πιο πιθανό να συνδέονται με παιδική/νεανική ταφή, όπως θα δούμε στη συνέχεια²¹. Επιπλέον, στο νεκροταφείο στη θέση Πλίθος στη Χώρα της Νάξου η Ζαφειροπούλου επισημαίνει ότι αμφορίσκοι βρέθηκαν εντός παιδικών/νεανικών ταφών εγχυτρισμού²².

Σχετιζόμενη με την ίδια παιδική ταφή είναι μία ναξιακή πυξίδα που ανήκει στον τύπο της «επίπεδης» (εικ. 7)²³.

²⁰ Για παράδειγμα: Κούρου 1999, 25, αρ. 59 (MN 474 και 5571), πίν. 52α, γ. Ζαφειροπούλου 2001α, 294, εικ.39 και 2004, 414, εικ. 3 (Χώρα Νάξου). Για το Τσικαλαριό βλ. παρακάτω για τα χειροποίητα τριποδικά πιθοειδή αγγεία από τη νεκρόπολη.

²¹ Βλ. επίσης Χαραλαμπίδου 2013.

²² Ζαφειροπούλου 2013. Άλλοι αμφορίσκοι, ναξιακοί και εισηγμένοι στο νησί (από το Νότιο Νεκροταφείο στη Χώρα της Νάξου αλλά και μεμονωμένα ευρήματα από διάφορες θέσεις του νησιού, που προφανώς προέρχονται από ταφικά σύνολα), αναφέρονται στο Κούρου 1999, 8-9, 31-33, 183-198. Ο ρόλος των αμφορίσκων στα ναξιακά ταφικά σύνολα μένει να εξακριβωθεί εάν ήταν μόνο κτερισματικός. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε μία άλλη περιοχή του ελλαδικού χώρου, στην Τορώνη, όπου το οστεολογικό υλικό του νεκροταφείου έχει μελετηθεί ενδελεχώς, οι μικροί αμφορείς και οι αμφορίσκοι συγκαταλέγονται ανάμεσα στα τεφροδόχα αγγεία σε ταφές βρεφών/νηπίων και παιδιών/εφήβων (Papadopoulos 2005, 378-379).

²³ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 522, πίν. 656γ. Charalambidou 2008-2009, 60, εικ. 3a-b.

Εικόνα 7: Πυξίδα, αρ. ευρ. 3881.

Το αγγείο μιμείται ΜΓΙ αττικά πρότυπα²⁴. Βρέθηκε, μαζί με άλλα κλειστά αλλά και ανοιχτά αγγεία, εξωτερικά και κοντά στον κιβωτιόσχημο τάφο (εικ. 4, II). Η πυξίδα συγκαταλέγεται ανάμεσα στα πρωιμότερα αγγεία του νεκροταφείου, αλλά και του εν λόγω συνόλου, και ίσως ήταν κειμήλιο.

Στον δεύτερο τύπο πυξίδων από το Τσικαλαριό, εντάσσονται οι πυξίδες με σφαιρικό σώμα (εικ. 8).

Εικόνα 8: Πυξίδα, αρ. ευρ. 3940.

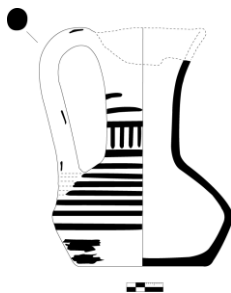
Ο τύπος είναι γνωστός στη Νάξο και την Κίμωλο και πιθανόν φανερώνει επιρροές από τον αργολικο-κορινθιακό τύπο της πυξίδας με σφαιρικό σώμα, υψωμένες λαβές και κωνικό πόμα²⁵. Οι δύο ΜΓ πυξίδες αυτού του τύπου από τη ναξιακή νεκρόπολη βρέθηκαν μαζί στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14 (εικ. 5 η θέση τους δηλώνεται στο σχέδιο με τους αρ. Π7 και Π12), μαζί με το τριποδικό πιθοειδές αγγείο (Π10) που προαναφέρθηκε και με άλλα κεραμικά ευρήματα. Τα δύο αγγεία παρουσιάζουν πολλές στιλιστικές και μορφολογικές ομοιότητες, διαφέρουν όμως στο μέγεθος (η πυξίδα της εικ. 8 είναι μεγαλύτερη από τη δεύτερη πυξίδα που βρέθηκε) και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εναποτέθηκαν στον τάφο ως ζεύγος. Από τον τάφο αυτό σώζεται το οστεολογικό υλικό το οποίο και μελετάται από την M. Liston η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων ελπίζουμε ότι θα φωτίσει, μεταξύ

²⁴ Χρονολογείται από τον Coldstream στο τελευταίο τέταρτο του 9^{ου} αι. π.Χ., Coldstream 2003α, 92 και 2008, 169, 468. Για παράλληλα από την Αττική βλ. Coldstream 2008, 17, πίν. 3f-h.

²⁵ Coldstream 2003α, 90 και 2008, 97, 119, 122.

άλλων, τα αίτια της εναπόθεσης αυτών των δύο πυξίδων²⁶. Προκαταρκτικά αναφέρουμε ότι η Liston εξετάζει την πιθανότητα να βρισκόμαστε ενώπιον δύο ταφών στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου: ενός ενήλικα και ενός παιδιού. Η χρήση των πυξίδων σε ταφικά σύνολα του ελλαδικού χώρου φαίνεται να παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία: άλλοτε περιείχαν τροφές ως προσφορές ή σχετιζόνταν με τη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων, σε άλλες περιπτώσεις χρησίμευαν ως αγγεία για την τέλεση χοών από οπή που ανοιγόταν στον πυθμένα, ενώ δεν είναι άγνωστες και περιπτώσεις χρήσης τους ως τεφροδόχα²⁷.

Στα ταφικά σύνολα του Τσικαλαριού απαντώνται πολλοί τύποι ΜΓ, κυρίως, αγγείων μετάγγισης²⁸, μεσαίου μεγέθους αλλά και μικρών διαστάσεων (ενδεικτικά **εικ. 9**). Το στοιχείο αυτό φαίνεται να σχετίζεται και με την ηλικία του νεκρού²⁹. Αγγεία μετάγγισης που γνωρίζουμε από το Τσικαλαριό είναι οι οινοχόες, οι πρόχοι με σφαιρικό σώμα και κυκλικό στόμιο, η πρόχους με στενό κυλινδρικό σώμα (όλπη, βλ. **εικ. 10**)³⁰ και η ευρύστομη πρόχους³¹. Δεν λείπει το σχήμα της τριφυλλόστομης ληκύθου (ενδεικτικά **εικ. 11**). Παράλληλα ορισμένων τύπων, όπως των οινοχοών και των τριφυλλόστομων ληκύθων, βρίσκουμε σε δημοσιευμένα ναξιακά παραδείγματα από το Νότιο Νεκροταφείο της Χώρας³².

Εικόνα 9: Οινοχή μικρών διαστάσεων, αρ. ευρ. 3871.

²⁶ Στο νεκροταφείο της Τορώνης, η εναπόθεση σε τάφο ζεύγους αγγείων («pairing of vases») έχει οδηγήσει στην υπόθεση ότι πρόκειται ενδεχομένως για διπλή ταφή, βλ. Papadopoulos 2005, 380.

²⁷ Παραδείγματα αναφέρονται στο Χαλαμπίδου 2010-2012, 161, υποσημ. 34.

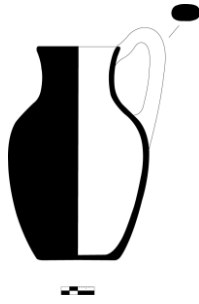
²⁸ Αρχικά για αγγεία όπως οινοχόες, πρόχοι, λήκυθοι, αρύβαλλοι είχα χρησιμοποιήσει το όρο «αγγεία χοής» σε μία ελεύθερη απόδοση του αγγλικού όρου “pouring vessels”. Επειδή όμως είναι πιθανό να υπάρξει σύγχυση με τη χρήση του συγκεκριμένου ονόματος όσον αφορά στη λειτουργία αυτών των αγγείων, επέλεξα στο κείμενο αυτό τον όρο «αγγεία μετάγγισης».

²⁹ Αγγεία μετάγγισης μικρών διαστάσεων, συγκεκριμένα οινοχοΐσκες, αναφέρεται ότι έχουν βρεθεί και σε παιδικές/νεανικές ταφές εγχυτρισμού στο νεκροταφείο στη θέση Πλίθος στη Χώρα της Νάξου, Ζαφειροπούλου 2013.

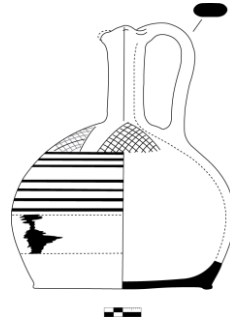
³⁰ Παράλληλα του σχήματος στο Ζαφειροπούλου 1983β, 124-125, εικ. 14.

³¹ Για τα αγγεία μετάγγισης χρησιμοποιείται η ορολογία που είναι γνωστή σε πολλές δημοσιεύσεις αιγαιακής κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, βλ. Coldstream 1984, 123, σημ. 11. Αγγεία μετάγγισης με τριφυλλόστομο στόμιο ονομάζονται «οινοχόες», ενώ αγγεία μετάγγισης με κυκλικό στόμιο (ο όρος «κυκλικό στόμιο» κατ’ αναλογία του όρου «jugs with round mouth») πρόχοι. Και τα δύο σχήματα έχουν λαβές από τον ώμο στο χείλος.

³² Κούρου 1999, 39-48.

Εικόνα 10: Όλπη, αρ. ευρ. 3863.

Εικόνα 11: Τριφυλλόστομη λήκυθος, αρ. ευρ. 3851.

Οινοχόες και πρόχοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν σκεύη συμποσιακά και, ως εκ τούτου, τυπικά κτερίσματα ανδρικών ταφών, ωστόσο, όπως σημειώνει η Ν. Κούρου, αυτά τα σχήματα αγγείων δεν χρησιμοποιούνται μόνον εξαιτίας των συμποσιακών τους συνυποδηλώσεων σε ανδρικές ταφές, αλλά απαντώνται συχνά και σε γυναικείες και παιδικές ταφές, όπου ίσως χρησίμευαν για την τέλεση υγρών προσφορών³³.

Στο Τσικαλαριό αγγεία μετάγγισης συναντάμε σε πολλά και σημαντικά σύνολα· αναφέρουμε ενδεικτικά τρία: αγγεία μετάγγισης με ευρύ στόμιο (μεταξύ των οποίων και μία πρόχους χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης) απαντώνται καταρχάς μαζί με άλλα αγγεία (κλειστά αγγεία μεγάλης χωρητικότητας και αγγεία πόσεως) «εντός σκαφής» κοντά στη βόρεια πλευρά του μεγαλύτερου από τους δύο συλημένους κιβωτιόσχημους τάφους που βρέθηκαν στην ελλειψοειδή ταφική κατασκευή (τύμβος) 10 (εικ. 2· από το σύνολο αυτό προέρχεται και η όλπη της εικ. 10)³⁴. Ο ρόλος του εν λόγω συνόλου «εντός της σκαφής» διερευνάται (δυστυχώς έχει συληθεί το εσωτερικό των δύο κιβωτιόσχημων τάφων εντός του τύμβου, καθιστώντας αδύνατο να διαπιστωθεί η σχέση τους με τη «σκαφή»)· ωστόσο τα αγγεία μετάγγισης σε συνδυασμό με τα αγγεία πόσεως (σκύφοι στη συγκεκριμένη περίπτωση) πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν, όπως προαναφέρθηκε, για την τέλεση υγρών προσφορών. Αγγεία μετάγγισης μικρού μεγέθους (δύο με ευρύ στόμιο, ενδεικτικά εικ. 9, και δύο με στενό στόμιο) εμφανίζονται στον κιβωτιόσχημο τάφο κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11 (εικ. 4, I) και μπορούν, όπως προαναφέρθηκε, να συσχετιστούν με παιδική/νεανική ταφή³⁵. Επιπλέον, στο εσωτερικό του ταφικού συνόλου (περιοχή ΣΤ τύμβου) 6 (εικ. 3), η παρουσία μιας μικρής ομάδας αγγείων –πολλά από τα οποία σώζονται ακέραια–³⁶ προσφέρει σημαντικά στοιχεία για τον ρόλο των αγγείων μετάγγισης και των

³³ Κούρου 1999, 175.

³⁴ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 522, εικ. 20.

³⁵ Βλ. επίσης Charalambidou 2008-2009, 60, εικ. 3c-d και Χαραλαμπίδου 2013, 82.

³⁶ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 515. Charalambidou 2011, 142.

αγγείων πόσεως σε ταφικά σύνολα. Η ομάδα αυτή αποτελείται από αγγεία τροχήλατα και συγκεκριμένα τέσσερα αγγεία πόσεως (σκύφοι και κύπελλα), μια οινοχόη και την τριφυλλόστομη λήκυθο της εικ. 11. Πιθανότατα συνδέονται με κάποιο είδος ταφικής τελετής. Στην ίδια κατασκευή βρέθηκαν επίσης απανθρακωμένοι καρποί –κυρίως σύκα– που αποτελούν μια ακόμη ένδειξη ταφικών τελετών στο εν λόγω σύνολο³⁷. Πέρα από τις τελετουργίες που λάμβαναν χώρα κατά την ταφή του νεκρού, είναι γνωστό από την αρχαία γραμματεία ότι ταφικές τελετές, γνωστές ως τα «τρίτα», «το περιδείπνον», τα «ένατα», «τα ετήσια», γίνονταν κατά διαστήματα στον τάφο του νεκρού³⁸.

Ένα άλλο παράδειγμα χρήσης αγγείων μετάγγισης μας είναι γνωστό από τη Μητρόπολη στη Χώρα της Νάξου, στο νεκροταφείο που μετεξελίχθηκε σε τόπο λατρείας των προγόνων. Εκεί ανακαλύφθηκε κατά χώραν - δυτικά μίας κυκλικής πλατφόρμας - μικρό σύνολο αγγείων αποτελούμενο από μια λεκάνη, τα κομμάτια μίας μεγάλης οινοχόης που είχε θραυστεί επί τόπου και ένα μικρότερο ακέραιο αγγείο μετάγγισης. Αγγεία που είχαν θραυστεί σκόπιμα, όπως η μεγάλη οινοχόη από το εν λόγω σύνολο, συνδέονται συχνά με τελετές για τους νεκρούς³⁹. Στη Μητρόπολη τα συναντάμε συχνά κοντά σε κυκλικές πλατφόρμες, όπως και στην περίπτωση των προαναφερθέντων αγγείων. Για τη λεκάνη και το μικρό ακέραιο αγγείο μετάγγισης στη Μητρόπολη, ο Λαμπρινουδάκης έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι ίσως χρησιμοποιήθηκαν για τη μεταφορά θαλασσινού νερού με σκοπό την πραγματοποίηση καθαρτήριων τελετών⁴⁰. Στις πλατφόρμες αυτές, οι οποίες είναι σύγχρονες με τη φάση ανακατασκευής ταφικών περιβόλων που προϋπήρχαν και φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι λατρείας των προγόνων (πιθανόν από τους Πρώιμους Γεωμετρικούς χρόνους), είναι πιθανό ότι πραγματοποιούνταν χοές, νεκρόδειπνα και τελετές καθαρμών⁴¹.

Αγγεία μετάγγισης με στενό στόμιο, όπως οι αρύβαλλοι και οι λήκυθοι, συχνά σχετίζονται με την επάλειψη του νεκρού με αρωματικά έλαια κατά τη διάρκεια της τελετής της ταφής ή με την προσφορά ελαίων μετά την ταφή, ενώ αγγεία του τύπου

³⁷ Charalambidou 2011, 142.

³⁸ Κούρου 1999, 166, σημ. 523. Βλ. επίσης σχετικά Kurtz - Boardman 1971, 142-148.

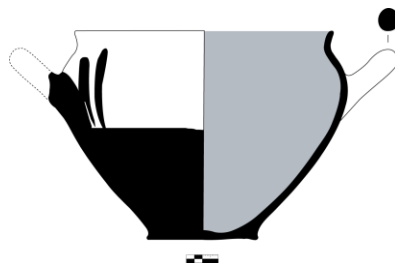
³⁹ Lambrinouidakis 1988, 240. Παρομοίως, αγγεία σε ταφικά σύνολα στη θέση Πλίθος στη Χώρα της Νάξου αναφέρεται ότι άλλοτε τα εναπόθεταν ακέραια και άλλοτε τα έθραυαν (Ζαφειροπούλου 2001α, 294). Επιπλέον, κάποια από τα αγγεία στο εσωτερικό του ταφικού συνόλου (τύμβου) 6 (όπως αυτά στις περιοχές Ε και Β-Γ) του Τσικαλαριού ίσως είχαν επίσης θραυστεί σκόπιμα (Charalambidou 2011, 141).

⁴⁰ *Ο.π.*, 240, 244. Για τη χρήση του νερού σε ταφικές τελετές βλ. Kurtz - Boardman 1971, 149-161.

⁴¹ Ενδεικτικά Lambrinouidakis 1988, 238-245. Lambrinouidakis 2004, 62.

των αργίτικων μονόχρωμων, ο οποίος περιλαμβάνει και τα παραπάνω σχήματα, έχει υποστηριχθεί ότι περιείχαν όπιο⁴². Στο Τσικαλαριό αξίζει να μνημονευθεί η εύρεση ΜΓ αρυβάλλου⁴³ και ληκυθίου κυπριακού τύπου⁴⁴ στο εσωτερικό του παιδικού/νεανικού κιβωτιόσχημου τάφου που εντοπίστηκε κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11 και ο εντοπισμός αποσπασματικά σωζόμενου ΜΓ αρύβαλλου εξωτερικά από τον ίδιο τάφο (εικ. 5, I, II). Η τριφυλλόστομη λήκυθος στα γεωμετρικά αττικά σύνολα απαντάται σε γυναικείες ταφές σύμφωνα με τη Strömberg⁴⁵, ενώ κατά τη Βιζυηνού και σε παιδικές⁴⁶. Στο Τσικαλαριό μία τριφυλλόστομη λήκυθος συναντάται στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, μία τριφυλλόστομη λήκυθος και μία οινοχόη αποτελούν τα μόνα αγγεία μετάγγισης σε ομάδα αγγείων που βρέθηκε στο εσωτερικό του ταφικού συνόλου (τύμβου) 6 στην Περιοχή ΣΤ και ίσως συνδέεται με ταφική τελετή.

Όσον αφορά στα αγγεία πόσεως, και συγκεκριμένα στους σκύφους και τα κύπελλα, διαπιστώνονται για μια ακόμη φορά σημαντικές μορφολογικές ομοιότητες με αντίστοιχα αγγεία από τη Χώρα της Νάξου, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με αυτά που βρέθηκαν στο Νότιο Νεκροταφείο της Χώρας. Όπως και στο Νότιο Νεκροταφείο, παρατηρούμε και εδώ τους ίδιους τύπους σκύφων: οι τελευταίοι διακρίνονται στους μεγάλους με βαθύ σώμα και στους μικρότερους σκύφους. Ο τύπος του μεγάλου σκύφου (εικ. 12), που πιθανώς προέρχεται από τα πελοποννησιακά εργαστήρια, είναι αγαπητός στις Κυκλάδες κατά τη ΜΓ περίοδο (σε νησιά, όπως στη Νάξο, στην Πάρο, στη Μήλο, στην Κίμωλο), ενώ είναι άγνωστος στην Αττική⁴⁷.

Εικόνα 12: Σκύφος, αρ. ευρ. 3853.

⁴² Kurtz - Boardman 1971, 209. Garland 1982, 72. Kourou 1988, 321-322. Scheibler 1992, 44. Kotsonas 2008, 310.

⁴³ Η συχνότητα προσμίξεων αυτού του αρυβάλλου φθάνει το 3% ή 5%, ενώ το μέγεθος των εγκλεισμάτων του είναι 0.5/2.00 mm σύμφωνα με τους πίνακες των Matthew – Woods – Oliver 1991, 216.

⁴⁴ Βλ. επίσης Χαραλαμπίδου 2013, εικ. 5, όπου παρουσιάζεται και σχέδιο του ληκυθίου.

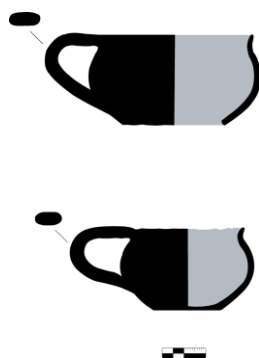
⁴⁵ Strömberg 1993, 74.

⁴⁶ Βιζυηνού 2011, τ. I, 296, 326. Στους ενταφιασμούς συναντάται μόνο σε ταφές παιδιών, ενώ στις καύσεις σε γυναίκες και παιδιά.

⁴⁷ Κούρου 1999, 57-58. Coldstream 2003β, 343, A108 και 2008, 169-170.

Οι μικρότεροι σκύφοι είτε μιμούνται το σχήμα των μεγαλύτερων είτε παίρνουν τη μορφή ενός ρηχού αγγείου – ο τελευταίος αυτός τύπος είναι αττικίζων⁴⁸. Στην Αθήνα, αγγεία πόσεως, όπως οι σκύφοι και τα κύπελλα, απαντώνται τόσο σε ανδρικές όσο και σε γυναικείες ταφές⁴⁹· κατά την Πρωτογεωμετρική και τη Γεωμετρική περίοδο τα σχήματα του σκύφου και της οινοχόης απαντώνται συχνά μαζί στο ίδιο σύνολο και, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ζευγάρι. Άλλο αγγείο πόσεως που συχνά συνδυάζεται με την οινοχόη στα αθηναϊκά ταφικά σύνολα είναι ο κάρθαρος⁵⁰. Στο Τσικαλαριό αγγεία μετάγγισης βρίσκονται μαζί με σκύφους, κύπελλα και κανθάρους.

Τα κύπελλα, όπως και οι σκύφοι, αποτελούν κοινό κτέρισμα στο Τσικαλαριό. Μορφολογικά παράλληλα των κυπέλλων γνωρίζουμε από τη Χώρα της Νάξου⁵¹. Στο Τσικαλαριό, στον παιδικό/νεανικό κιβωτιόσχημο τάφο κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11, αλλά και σε μία ομάδα αγγείων εξωτερικά που σχετίζεται με τον κιβωτιόσχημο τάφο, συναντάται αποκλειστικά ένας ΜΓ σχετικά ρηχός τύπος μικρών διαστάσεων (π.χ. **εικ. 13**)⁵².

Εικόνα 13: Μόνωτα κύπελλα, αρ. ευρ. 3879 και 3880.

Η παρουσία πολλών μικρών κυπέλλων, αντί σκύφων, πιθανόν σχετίζεται με την ηλικία του νεκρού της συγκεκριμένης ταφής. Στο Τσικαλαριό, κύπελλα και σκύφοι συναποτίθενται, όπως προαναφέρθηκε, συχνά με άλλα αγγεία, όπως αγγεία μετάγγισης. Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη χρήση τους στην τέλεση ταφικών τελετών, όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της ομάδας αγγείων στο εσωτερικό του ταφικού συνόλου (τύμβου) 6 στην περιοχή ΣΤ, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως. Στην περίπτωση των σκύφων το μέγεθος και το σχήμα τους (αρκετοί

⁴⁸ Κούρου 1999, 54-57 (αναφορικά με τους ρηχούς ναξιακούς σκύφους αλλά και με πλούσια βιβλιογραφία για τους ρηχούς σκύφους άλλων ΜΓ εργαστηρίων).

⁴⁹ Strömberg 1993, 70-72.

⁵⁰ Strömberg 1993, 70.

⁵¹ Κούρου 1999, 59-62.

⁵² Βλ. επίσης Χαραλαμπίδου 2013, εικ. 8.

σκύφοι από το Τσικαλαριό είναι μεγάλοι με βαθύ σώμα) θα μπορούσε να υποδηλώνει πως ένα τέτοιο σκεύος εκτός από αγγείο πόσεως ίσως χρησίμευε και ως σκεύος για την προσφορά και/ή την κατανάλωση στερεάς τροφής⁵³, όπως είναι γνωστό από ορισμένα αρχαιολογικά σύνολα του ελλαδικού χώρου⁵⁴.

Κάνθαροι βρέθηκαν σε συγκεκριμένα ταφικά σύνολα του Τσικαλαριού – ένας εντοπίστηκε στον τύμβο 1 και ένας ακόμη στο ταφικό σύνολο 16 »· ένας επιπλέον κάνθαρος προήλθε από το εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11, ενώ δύο βρέθηκαν εντός της ομάδας αγγείων που εντοπίστηκε πλησίον του τάφου (εικ. 4, I, II). Στην Αθήνα κατά τους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους, κάνθαροι απαντώνται σε ανδρικές και σε γυναικείες ταφές, αν και κατά τη Γεωμετρική περίοδο αναφέρεται από τη Strömberg ότι ο κάνθαρος εμφανίζεται πιο συχνά σε ανδρικές ταφές⁵⁵. Σύμφωνα με τη Βιζυηνού στην Αττική κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, οι κάνθαροι απαντώνται γύρω από την τεφροδόχο μόνο σε ανδρικές ταφές, ενώ στους ενταφιασμούς εμφανίζονται αδιακρίτως φύλου⁵⁶. Στο Τσικαλαριό μόνο οι κάνθαροι που βρέθηκαν στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου 11 και εξωτερικά από αυτόν μπορούν να συσχετιστούν με νεκρό για του οποίου την ηλικία -- και ίσως το φύλο (;) -- υπάρχουν κάποιες ενδείξεις – στην προκειμένη περίπτωση με παιδική/νεανική ταφή.

Οι κάνθαροι του Τσικαλαριού παρουσιάζουν ποικιλία στο σχήμα και τους τύπους τους. Ο πιο πολυσυζητημένος και ιδιαίτερα σημαντικός για τις πληροφορίες που μας παρέχει είναι ένας τροχήλατος ολόβαφος κάνθαρος, ο μοναδικός γνωστός αυτού του σχήματος μέχρι σήμερα στο νησί, ο οποίος έχει ψηλές λαβές με απολήξεις. Οι απολήξεις μοιάζουν δισκοειδείς («knobs» κατά Coldstream), αν και, όπως προκύπτει μετά από προσεκτική παρατήρηση του ευρήματος, πιθανότατα απεικονίζουν πολύ αποσπασματικά σωζόμενα πτηνά. Ο κάνθαρος βρέθηκε στο εσωτερικό του προαναφερθέντος κιβωτιόσχημου τάφου (εικ. 14)⁵⁷. Το σχήμα των πλαστικών απολήξεων φαίνεται ότι είχε συμβολικό χαρακτήρα. Οι κάνθαροι με

⁵³ Strömberg 1993, 83.

⁵⁴ Η Strömberg 1993, 33 αναφέρει ότι σε ορισμένες ταφές έχουν βρεθεί σκύφοι που περιέχουν μικρά οστά ζώων, πιθανόν κατάλοιπα από νεκρόδειπνο, ενώ ο Σταμπολίδης 1996, 40, 83 και ο Kotsonas 2008, 314, σημ. 2819 αναφέρουν την εύρεση ελιών, σταφυλιών και σύκων σε σκύφους από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερα της Κρήτης. Την άποψη ότι οι σκύφοι χρησιμοποιούνταν ως σκεύη τόσο για την κατανάλωση στερεών όσο και υγρών τροφών υποστηρίζει και ο Coldstream (1988, 39 and 1998, 354).

⁵⁵ Strömberg 1993, 45, 49, 64, 71.

⁵⁶ Βιζυηνού 2011, τ. I, 296, 325-326.

⁵⁷ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 521, πίν. 655b. Coldstream 2003a, 92 και 2008, 468. Charalambidou 2008-2009, 61, εικ. 6α-β. Χαραλαμπίδου 2013, 84, εικ. 9.

ψηλές λαβές χρονολογούνται από τον Coldstream από τη ΜΓ ΙΙ περίοδο⁵⁸. Ο γνωστός μελετητής ισχυρίστηκε ότι το εν λόγω αγγείο πρέπει να είχε παραχθεί στη Νάξο, ενώ το σχήμα του προδίδει επίδραση από τον χώρο της Βόρειας Ελλάδας⁵⁹, ωστόσο η απεικόνιση πιθανότατα πτηνών στις απολήξεις των λαβών δίνει εν τέλει μία διαφορετική ερμηνευτική διάσταση στο εύρημα.

Εικόνα 14: Κάνθαρος, αρ. ευρ. 3876.

Μία σύντομη αναφορά αξίζει να γίνει για το στρωματογραφικό συγκεκριμένο όπου βρέθηκε ο κάνθαρος αυτός, δηλαδή για τον κιβωτιόσχημο τάφο κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11 και την ομάδα αγγείων εξωτερικά του που σχετίζεται με την ταφή (εικ. 4, Ι, ΙΙ)⁶⁰. Η Ζαφειροπούλου σημειώνει ότι στο εσωτερικό του τάφου εντοπίστηκε πυρά και καμένα οστά⁶¹. Η εικασία ότι ο τάφος είναι πιθανόν παιδικός/νεανικός⁶² οφείλεται καταρχάς στη διαπίστωση ότι αρκετά από τα αγγεία που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, αλλά και κοντά σε αυτόν, είναι μικρών διαστάσεων (ενδεικτικά εικ. 9, 13)⁶³. Στο Τσικαλαριό ο συσχετισμός αγγείων μικρών διαστάσεων με παιδικές ταφές εξετάζεται σ' ένα ακόμη ταφικό σύνολο⁶⁴: στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14, όπου η πιθανότητα εντοπισμού μίας ταφής ενηλίκου και ενός παιδιού παραμένει να εξακριβωθεί. Όπως προαναφέρθηκε, στον

⁵⁸ Coldstream 2003β, 334, K1 και 2008, 23, 468.

⁵⁹ Πράγματι, ο πηλός του τροχήλατου αυτού κανθάρου τον συνδέει με τα ναξιακά αγγεία. Ο πηλός του (με βάση το Munsell 2000) είναι ερυθροκίτρινος (5YR, 6/6) ως ανοιχτός ερυθρός (2.5YR, 6/6) κατά τύπου. Περιέχει μικρά λευκά και σκούρα εγκλείσματα, καθώς επίσης ικανή ποσότητα κόκκων μαρμαρυγία (χρυσίζοντα και ασημίζοντα). Το αγγείο φέρει γάνωμα θαμπό, μελανό (Munsell Color Chart 1 for Gley, N2.5/). Το σχήμα των απολήξεων των λαβών είναι διαφορετικό –από όσο τουλάχιστον γνωρίζω– από αυτό πολλών κανθάρων της Βόρειας Ελλάδας.

⁶⁰ Για τον κιβωτιόσχημο τάφο κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11: Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 520-522. Ζαφειροπούλου 2001α, 291, εικ. 25. Πιο αναλυτικά για το περιεχόμενο του κιβωτιόσχημου τάφου, αλλά και των ευρημάτων που εντοπίστηκαν εξωτερικά του τάφου, στο Χαραλαμπίδου 2013.

⁶¹ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 520.

⁶² Καθώς το οστεολογικό υλικό του τάφου δεν έχει διασωθεί, δε μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο τάφος αυτός φιλοξένησε μόνο μία ταφή.

⁶³ Μικροσκοπικά αγγεία που προορίζονταν για παιδιά σε τάφους της Πρωτογεωμετρικής περιόδου στην Αθήνα αναφέρονται στο Kurtz - Boardman 1971, 38.

⁶⁴ Αν και στην τελευταία περίπτωση δεν εμφανίζεται ικανός αριθμός μικροσκοπικών αγγείων όπως στο ταφικό σύνολο 11.

τάφο αυτό απαντάται πυξίδα με σφαιρικό σώμα μικρότερων διαστάσεων από μία σχεδόν όμοιά της στο σχήμα και τη διακόσμηση (βλ. εικ. 9). Όσον αφορά στις παιδικές ταφές, θα πρέπει επίσης να εξεταστεί επαρκώς η άποψη του Coldstream ότι στο νεκροταφείο του Τσικαλαριού κάποια τουλάχιστον από τα αγγεία χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης που έχουν βρεθεί στην εξωτερική περιφέρεια των τύμβων, ήταν ίσως εγχυτρισμοί βρεφών/νηπίων, και περιείχαν οστά που αποσυντέθηκαν⁶⁵.

Από το εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου και από την ομάδα αγγείων που γειτνιάζει άμεσα με αυτόν προήλθε ικανός αριθμός κεραμικών ευρημάτων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο κάρθαρος με τις απολήξεις των λαβών σε σχήμα πτηνών της εικ. 14, αλλά κι ένα δίωτο ληκύθιο κυπριακού τύπου⁶⁶· πρόκειται για αγγεία που δηλώνουν τον εκλεκτικό χαρακτήρα συγκεκριμένων κτερισμάτων της ταφής. Από το ταφικό αυτό σύνολο και κυρίως από το εσωτερικό του τάφου περισυλλέχθηκαν επίσης 54 ψήφοι που έχουν το σχήμα πήλινων σφονδυλιών⁶⁷, ορισμένα κοσμήματα⁶⁸ και ειδώλια – ένα πήλινο πλαστικό πτηνό με τοξοειδή λαβή στη ράχη του, τρία μικρότερα πήλινα ειδώλια πτηνών και τρία πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών⁶⁹. Πήλινα πτηνόμορφα αγγεία και ειδώλια συνδέονται συχνά με παιδικές ταφές, κυρίως κοριτσιών, ή με γυναικείες ταφές στον Αιγαιακό χώρο⁷⁰ και πιθανόν είχαν συμβολική σημασία⁷¹, ενώ ο συνδυασμός των πλαστικών απεικονίσεων των πτηνών στο εν λόγω ταφικό σύνολο με τα ειδώλια γυναικείων μορφών είναι μοναδικός στο νησί απ' όσο γνωρίζουμε⁷².

⁶⁵ Coldstream 2003α, 92. Στον ελλαδικό χώρο βρέφη και νήπια θάβονταν συνήθως σε αγγεία, ενώ παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, όπως επίσης νέοι, απαντώνται συχνά σε είδη τάφων, όπως οι κιβωτιόσχημοι και οι λακκοειδείς -- βλ. παραδείγματα στο Χαραλαμπίδου 2010-2012, 171, υποσημ. 79 -- χωρίς ωστόσο η παραπάνω διάκριση, ιδίως όταν δε σώζεται το οστεολογικό υλικό, να θεωρείται απόλυτη.

⁶⁶ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 521, πίν. 656d. Ζαφειροπούλου στο Πλόες, 258, αρ. 137. Coldstream 2003α, 92. Ζαφειροπούλου 2004, 414, εικ. 5. Charalambidou 2008-2009, 61. Χαραλαμπίδου 2013, 82, εικ. 5.

⁶⁷ Μάλλον χρησιμοποιούνταν σα ψήφοι δεμένοι σε ένα ή περισσότερα περιδέραια. Παρόμοιες ψήφοι έχουν βρεθεί σε ορθογώνια κατασκευή στην εξωτερική περίμετρο του ταφικού συνόλου (τύμβου) 1 στο Τσικαλαριό. Ταφή που περιείχε πήλινα «σφονδύλια»/ψήφους (138 στον αριθμό) αναφέρεται ότι έχει βρεθεί και στο νεκροταφείο στη θέση Πλίθος στη Χώρα της Νάξου: Ζαφειροπούλου 2001α, 294.

⁶⁸ Συγκεκριμένα μία στρογγυλή ψήφος από πράσινη ύαλο, μία χάλκινη τοξοειδής πόρπη και μικρές χάλκινες σπείρες, ίσως από άλλο κόσμημα.

⁶⁹ Φωτογραφίες των ειδωλίων στο Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 521, πίν. 655δ, 656ε. Ζαφειροπούλου 2001α, 287, εικ. 13-14. Ζαφειροπούλου 2008-2009, 49, εικ. 9, 11. Χαραλαμπίδου 2013 (όπου και παρουσιάζονται τα ειδώλια προκαταρκτικά).

⁷⁰ Lemos 1994, 234. Xagorari 1996, 54. Kotsonas 2008, 324.

⁷¹ Xagorari 1996, 54-55. Guggisberg 1996, 311-313. Κούρου 1999, 179-182.

⁷² Βλ. Χαραλαμπίδου 2013.

Σε συνδυασμό με όσα μας είναι γνωστά για το συσχετισμό ψήφων με γυναικείες ταφές⁷³, μικροσκοπικών αγγείων με ταφές παιδιών και πλαστικών απεικονίσεων πτηνών με παιδικές ταφές (κυρίως κοριτσιών) ή με γυναικείες ταφές, υπάρχουν ίσως περισσότερες πιθανότητες να περιέχεται εδώ η ταφή ενός κοριτσιού (:), εάν ισχύει για τη Νάξο ό,τι γνωρίζουμε για την Αθήνα αλλά και για άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Μία τέτοια ταφή με τους πλούσιους συμβολισμούς που απηχούν τα ευρήματά της, φαίνεται να υποδηλώνει το κύρος της οικογένειας στην οποία ανήκε η νεκρή ή ο νεκρός⁷⁴.

Τα αγγεία που παρουσιάστηκαν παραπάνω ανήκουν, όπως προαναφέρθηκε, κυρίως στην κατηγορία αγγείων λεπτόκοκκης (και λεπτόκοκκης-μεσόκοκκης) κεραμικής ύλης και είναι στην πλειονότητά τους τροχήλατα και πολύ σπάνια χειροποίητα. Αγγεία χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης από το Τσικαλαριό, που αλλιώς θα ονομάζονται στο παρόν κείμενο χονδροειδή αγγεία⁷⁵, αντιπροσωπεύουν σημαντικό ποσοστό της κεραμικής του Τσικαλαριού. Είναι η πρώτη φορά που μελετήθηκε, τόσο για την τεχνολογία, την προέλευση όσο και για τη χρήση τους, ένας μεγάλος αριθμός κεραμικής αυτής της κατηγορίας σε νεκροταφείο της Νάξου.

Στην Αθήνα και το Λευκαντί αγγεία χονδροειδή έχουν συνδεθεί κυρίως με γυναικείες ταφές⁷⁶. Η Strömberg, ωστόσο, αναφέρει ότι στην Αθήνα της Γεωμετρικής περιόδου η κεραμική αυτής της κατηγορίας είναι κοινή και σε παιδικές ταφές, ενώ επισημαίνει την περίπτωση μίας πιθανόν ανδρικής ταφής που περιλαμβάνει ένα αγγείο της εν λόγω κατηγορίας⁷⁷. Για το Τσικαλαριό, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού χονδροειδών αγγείων τόσο στο εσωτερικό όσο και εξωτερικά των τάφων, διερευνάται και το ενδεχόμενο να ίσχυε κάτι παραπλήσιο με αυτό που γνωρίζουμε για την

⁷³ Ενδεικτικά Styrenius 1967, 107, 109-110. Smithson 1961, 171, σημ. 17, 172-173 και 1968, 108. Bouzek 1974, 46, 48. *Lefkandi I*, 206. Strömberg 1993, 76-77, 92. Βιζυηνού 2011, τ. I, 266, 331.

⁷⁴ McHugh 1999, 24. Για τη δήλωση της κοινωνικής θέσης μέσω του «πλούτου» μίας ταφής βλ. επίσης Strömberg 1993, 108-109 και Κούρου 1999, 177.

⁷⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε παραδείγματα συχνότητας και μεγέθους εγκλεισμάτων σε χονδροειδή αγγεία στο εσωτερικό του ταφικού συνόλου (τύμβου) 6 του Τσικαλαριού: τα χονδροειδή αγγεία εκεί έχουν συχνότητα εγκλεισμάτων που κυμαίνεται από 10% με μέγεθος 0.5/3.00 mm έως 35% με μέγεθος 0.5/7.0 mm με βάση τους πίνακες των Matthew – Woods – Oliver 1991, 240, 244, 246. Βλ. επίσης Charalambidou 2011, 141, σημ. 31.

Οι τεχνικές κατασκευής των χονδροειδών αγγείων από το Τσικαλαριό θα συζητηθούν λεπτομερώς στην τελική δημοσίευση των κεραμικών ευρημάτων από τη νεκρόπολη. Με την πρόοδο της έρευνας είναι πλέον κατανοητό ότι οι τρόποι κατασκευής των ναζιακών αγγείων της Εποχής του Σιδήρου, ιδίως των χονδροειδών, δεν περιορίζονται μόνο στο «δίπολο»: τροχήλατη – χειροποίητη κεραμική, καθώς κάποια από αυτά φαίνεται να είναι κατασκευασμένα με συνδυασμό τεχνικών.

⁷⁶ Εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία επί του θέματος στο Papadopoulos 2005, 382.

⁷⁷ Strömberg 1993, 48, 85.

Τορώνη⁷⁸: εξαιτίας της μεγάλης παράδοσης της τοπικής (ναξιακής) χονδροειδούς κεραμικής, η εναπόθεση αγγείων αυτής της κατηγορίας σε ταφικά σύνολα ίσως να μην αποτελεί απαραίτητο κριτήριο διαφοροποίησης του φύλου. Ενδεχομένως ορισμένα χονδροειδή αγγεία σχετίζονται και με ταφικές τελετές στο περιβάλλον της νεκρόπολης.

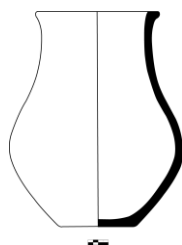
Στη ΜΓ/ΜΓ-ΥΓΙ μεταξύ των αντιπροσωπευτικών σχημάτων χονδροειδών αγγείων του νεκροταφείου είναι τα πιθοειδή αγγεία – με απλή βάση ή τριποδικά –⁷⁹. Σχεδόν όλα τα ακόσμητα πιθοειδή σκεύη χωρίς λαβές και χωρίς τριποδική στήριξη από το Τσικαλαριό έχουν παρόμοια μορφολογικά χαρακτηριστικά, στοιχείο που συνάδει και με το γεγονός ότι τα περισσότερα ανήκουν σε σύνολα της ΜΓ περιόδου. Επιπλέον, δύο τριποδικά πιθοειδή αγγεία -- που φέρουν εγχάρρακτη διακόσμηση -- , τα οποία έχουν βρεθεί εντός δύο ΜΓ/ΜΓ-ΥΓΙ ταφικών συνόλων (τύμβοι 6 και 10) μας παράσχουν πληροφορίες για τη χρονολόγηση των τριποδικών σχημάτων. Μάλιστα, στον τύμβο 10 ένα ακόσμητο πιθοειδές αγγείο με απλή βάση συνυπάρχει με ένα διακοσμημένο τριποδικό πιθοειδές (εικ. 18). Ενδεχομένως από την ΥΓ (;) περίοδο αντιπροσωπευτικό σχήμα χονδροειδών αγγείων στο περιβάλλον της νεκρόπολης είναι οι χύτρες. Η πλειονότητα των χυτρών βρέθηκε σε σύνολα εξωτερικά των τύμβων ή στην περιφέρεια αυτών. Η χρονολόγησή τους παρουσιάζει δυσκολίες και για το λόγο ότι συνήθως τα αγγεία αυτά δε συνοδεύονται από άλλα ευρήματα. Ενδείξεις για τη χρονολόγηση των χυτρών από το Τσικαλαριό προέρχονται από τύπους χυτρών άλλων θέσεων των Κυκλάδων, όπως είναι για παράδειγμα αδημοσίευτες χύτρες από τη Ζαγορά της Άνδρου.

Τα πιθοειδή αγγεία με απλή βάση και οι χύτρες κατασκευάζονται σε ορισμένες περιπτώσεις και σε μικρές διαστάσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του πιθοειδούς αγγείου μικρών διαστάσεων (εικ. 4, I και **εικ. 15**), του μικρότερου αυτού του σχήματος στα ταφικά σύνολα του Τσικαλαριού⁸⁰, που βρέθηκε στο εσωτερικό του παιδικού/νεανικού κιβωτιόσημου τάφου κοντά στην ορθογώνια κατασκευή 11.

⁷⁸ Papadopoulos 2005, 382.

⁷⁹ Ακόμη και ορισμένοι αμφορείς μοιάζουν στο περίγραμμα του σώματος με τα πιθοειδή αγγεία εάν εξαιρέσει κανείς τις λαβές τους.

⁸⁰ Βλ. επίσης Χαραλαμπίδου 2013, 83-84, εικ. 7.

Εικόνα 15: Μικρό πιθοειδές αγγείο, αρ. ευρ. 3870.

Εξωτερικά του κιβωτιόσχημου τάφου, στη νότια πλευρά του, βρέθηκε επίσης άωτο πιθοειδές αγγείο, παρόμοιου σχήματος με το μικρό πιθοειδές αγγείο στο εσωτερικό του τάφου. Το αγγείο, το στόμιο του οποίου έκλεινε με μικρή λίθινη πλάκα, εντοπίστηκε στο εσωτερικό «θήκης», που σχηματιζόταν από όρθιες πλάκες και από μία πλάκα καλυπτήρια. Από την ανασκαφέα Φ. Ζαφειροπούλου αναφέρεται ότι στο εσωτερικό αυτού του αγγείου εντοπίστηκαν ίχνη αποτεφρωμένων οστών⁸¹. Είναι επομένως πιθανόν το αγγείο να χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο. Ανάλογη χρήση θα μπορούσαμε ίσως να εικάσουμε για το μικρό πιθοειδές σκεύος στο εσωτερικό του κιβωτιόσχημου τάφου. Για τα άωτα αγγεία αυτού του σχήματος μεγαλύτερων διαστάσεων από το Τσικαλαριό δεν έχουμε επίσης πάντα σαφείς ενδείξεις για τη χρήση τους. Αναφέρουμε τις πιο αντιπροσωπευτικές περιπτώσεις: καταρχάς δύο τέτοια αγγεία έχουν βρεθεί στο εσωτερικό του λακκοειδούς τάφου 14, για τον οποίο εξετάζεται το ενδεχόμενο να φιλοξενούσε διπλή ταφή (εικ. 5 και ενδεικτικά **εικ. 16**).

Εικόνα 16: Πιθοειδές αγγείο, αρ. ευρ. 3942.

Τα συγκεκριμένα σκεύη, μαζί με ένα τριποδικό πιθοειδές αγγείο⁸², αποτελούν τα μεγαλύτερα κλειστά αγγεία στο σύνολο. Το σχήμα απαντάται επίσης στο κέντρο του τύμβου 6 (εικ. 3 κέντρο περιοχής Α, που θα συζητηθεί ξανά στη συνέχεια)⁸³ μαζί με τα εξής επίσης κλειστά σχήματα μεγάλης χωρητικότητας: έναν αμφορέα που φέρει

⁸¹ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 522.

⁸² Για το τριποδικό αυτό πιθοειδές αγγείο (Π10) που περιείχε οστά έγινε λόγος στη σελ. 9.

⁸³ Για το πιθοειδές αγγείο από το κέντρο της περιοχής Α του τύμβου 6 βλ. και Charalambidou 2008-2009, 62, εικ. 5g-h και 2011, 142, εικ. 6c.

διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο (πρωτογεωμετρικής παράδοσης) κι έναν ιδιαίτερα επιμελημένο στην κατασκευή του χονδροειδή αμφορέα (εικ. 17). Το σχήμα αυτό έχει βρεθεί επίσης «εντός σκαφής» κοντά στη βόρεια πλευρά του μεγαλύτερου από τους δύο συλημένους κιβωτιόσχημους τάφους που αναγνωρίστηκαν στην ελλειψοειδή ταφική κατασκευή (τύμβος) 10 (εικ. 2), μαζί με ένα ακόμη αγγείο μεγάλης χωρητικότητας, το τριποδικό πιθοειδές αγγείο χονδρόκοκκης κεραμικής ύλης της εικ. 18. Καθώς οστεολογικό υλικό ή άλλα ευρήματα από το εσωτερικό αυτών των αγγείων δεν έχει διασωθεί, είναι δύσκολο να διευκρινιστεί εάν σε όλες τις περιπτώσεις τα αγγεία αυτά είχαν χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχα ή εάν είχαν χρήση διαφορετική: περιείχαν, για παράδειγμα, υγρές ή στέρεες προσφορές⁸⁴.

Ανάμεσα στα χονδροειδή αγγεία εντυπωσιάζει για το επιμελημένο και συμμετρικό πλάσιμό του ο αμφορέας της **εικ. 17**⁸⁵, για το οποίο έγινε ήδη λόγος όσον αφορά στην τεχνική κατασκευής του.

Εικόνα 17: Αμφορέας, αρ. ευρ. 3825.

Το αγγείο έχει λαβές που φέρουν κερατοειδείς απολήξεις και μικρή στήλη εγχάρακτων ανεστραμμένων γωνιών στη ράχη της λαβής. Από το εσωτερικό του αμφορέα περισυλλέχθηκε ένα ΜΓΠ κύπελλο με μαστοειδείς αποφύσεις⁸⁶, που προσφέρει ένα *terminus post quem* και για τη χρονολόγηση του αμφορέα, ενώ ο εν λόγω αμφορέας βρέθηκε στο κέντρο του τύμβου 6 (κέντρο περιοχής Α, βλ. εικ. 3) μαζί με έναν αμφορέα που φέρει διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στον ώμο, ένα πιθοειδές αγγείο (αγγεία για τα οποία έγινε λόγος μόλις παραπάνω), μία στιλβωτή πρόχου κι έναν σκύφο⁸⁷. Για αυτά τα αγγεία αναφέρεται ότι είχαν εναποτεθεί πάνω

⁸⁴ Αγγεία μεγάλης χωρητικότητας (συγκεκριμένα αττικοί αμφορείς) που χρησιμοποιήθηκαν ως δοχεία για προσφορές μάς είναι γνωστά από το Βόρειο Νεκροταφείο της Κνωσού στην Κρήτη, Coldstream 1987, 338 και 1995, 394, 400. Coldstream and Catling 1996, 716. Kotsonas 2008, 308.

⁸⁵ Charalambidou 2008-2009, 62, εικ. 5e. Charalambidou 2011, 141, 142, εικ. 6a.

⁸⁶ Charalambidou 2008-2009, 61, εικ. 5c-d και 2011, 141, εικ. 6e.

⁸⁷ Τα ευρήματα στο κεντρικότερο τμήμα του τύμβου 6 αναφέρονται και απεικονίζονται στα Charalambidou 2008-2009, εικ. 5 και 2011, 142, εικ. 4 και εικ. 6a-c, e, εκτός από τον αμφορέα με τους

στην πυρά του κεντρικού χώρου. Εντός του στρώματος της τέφρας της κεντρικής πυράς εντοπίστηκαν επίσης «τμήμα αργυρού δακτυλίου ή ενωτίου ως και απηνθρακωμένα όπλα, ήτοι λαβή σιδηρού ξίφους ή εγχειριδίου και άμορφοι μάζαι σιδήρου, προερχόμενοι εκ της καύσεως εγχειριδίων ή ξίφων [...] ΒΔ. της πυράς, εντός του χώρου Ε, ευρέθησαν τεμάχια οστών και το υπόλοιπον του σιδηρού ξίφους, του οποίου η αιχμή περισυνελέγη εντός της πυράς»⁸⁸. Αν και το οστεολογικό υλικό από τη συγκεκριμένη περιοχή δεν έχει διασωθεί, η παρουσία ξίφους θα μπορούσε ίσως να υποδηλώνει την ύπαρξη μίας τουλάχιστον ανδρικής ταφής στο κεντρικό τμήμα του τύμβου⁸⁹, ωστόσο η συνύπαρξη τριών μεγάλων κλειστών αγγείων⁹⁰ και ενός πολύ μικρού αριθμού κεραμικών ευρημάτων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν σφονδύλια και υφαντικά βάρη (εξετάζεται εάν είναι σύγχρονα με τα αγγεία του τάφου, που ανήκουν κυρίως στους ΜΓ-ΥΓΙ χρόνους) εγείρουν εν τέλει ερωτηματικά για το εάν στην κεντρική αυτή περιοχή υπήρχε μόνο μία ταφή⁹¹.

Ιδιαίτερα επιμελημένα, όσον αφορά στη διακόσμησή τους, είναι επίσης τα ναξιακά χειροποίητα τριποδικά αγγεία του Τσικαλαριού, που είτε φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση είτε, πιο σπάνια, έναν συνδυασμό εγχάρακτης και εμπίεστης διακόσμησης. Η Νάξος έχει μεγάλη παράδοση στην παραγωγή αυτών των διακοσμημένων χειροποίητων αγγείων. Η πετρογραφική και η χημική ανάλυση δειγμάτων από αγγεία πιθοειδή, διακοσμημένα τριποδικά και ακόσμητα με απλή βάση, από τη Χώρα της Νάξου (νεκροταφείο Πλίθου) και από το Τσικαλαριό έδειξε, όπως προαναφέρθηκε (σελ. 6), ότι ορισμένα παράγονταν σε εργαστήριο/-α που χρησιμοποιούσαν παρόμοιους τύπους πρώτων υλών. Επιπλέον, δύο διακοσμημένα τριποδικά πιθοειδή αγγεία από το Τσικαλαριό, που βρέθηκαν το ένα στην εξωτερική περίμετρο του τύμβου 6 και το άλλο στο εσωτερικό του τύμβου 10 στην περιοχή της «σκαφής» (ενδεικτικά το αγγείο από τον τύμβο 10 στην **εικ. 18**), μοιράζονται τα ίδια

ομόκεντρος κύκλος στον ώμο που αναφέρεται στο Charalambidou 2011, αλλά δεν παρουσιάστηκε, διότι η διακόσμηση αποκαλύφθηκε ύστερα από πρόσφατη συντήρηση, η οποία έγινε εφικτή χάρη στη χρηματοδότηση του Ινστιτούτου Αιγαιακής Προϊστορίας.

⁸⁸ Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 515, πίν. 648γ.

⁸⁹ Για το συσχετισμό όπλων και ταφών «πολεμιστών», βλ. βιβλιογραφία στο Papadopoulos 2005, 382 και ακόμη ενδεικτικά Strömberg 1993, 32-33, 69-70, 81-83. Whitley 1996. D'Onofrio 2011. Στην περίπτωση της Τορώνης, ωστόσο, η σύνδεση όπλων ή εργαλείων με ανδρικές ταφές θεωρείται προς το παρόν αβέβαιη, Papadopoulos 2005, *ό.π.*

⁹⁰ Όπως προαναφέρθηκε, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο κάποιο ή κάποια τουλάχιστον από τα αγγεία αυτά να μην ήταν τεφροδόχα αλλά δοχεία που περιείχαν προσφορές.

⁹¹ Σε άλλο τύμβο από το Τσικαλαριό επιβεβαιώνεται η ύπαρξη περισσότερων της μία ταφής στο εσωτερικό του τύμβου: πρόκειται για την περίπτωση της ελλειμοειδούς ταφικής κατασκευής (τύμβου) 10, όπου στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν δύο συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, 522, *εικ. 20*.

εγγάρακτα διακοσμητικά θέματα, όπως τις σειρές ομόκεντρων τριγώνων και τις κάθετες ζώνες ιχθυάκανθας, στοιχείο που μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι πιθανόν αυτά τα δύο αγγεία προέρχονται από το ίδιο ή από «συγγενικά» στην τεχνοτροπία εργαστήρια⁹². Το ένα από τα δύο αυτά αγγεία που αναλύθηκε (το αγγείο εξωτερικά του τύμβου 6, αρ. ευρ. 3839), διαφέρει, όπως προειπώθηκε (σελ. 6), πετρογραφικά και χημικά από τα υπόλοιπα δείγματα των τριποδικών πιθοειδών, η κεραμική του ύλη είναι εντούτοις συμβατή με την τοπική (ναξιακή) γεωλογία.

Εικόνα 18: Τριποδικό πιθοειδές αγγείο, αρ. ευρ. 3857.

Η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή και διακόσμηση πολλών ναξιακών χειροποίητων τριποδικών αγγείων θα μπορούσε να είναι δηλωτική και της σημασίας τους, κάτι που δεν έχει τονιστεί ιδιαίτερα στη βιβλιογραφία. Αν και η χρήση τους δεν είναι ακόμη αποσαφηνισμένη, τουλάχιστον ένα τέτοιο αγγείο από τη Χώρα της Νάξου, που χρονολογείται στη ΜΓ Ι περίοδο, αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως αγγείο τεφροδόχο⁹³. Επιπρόσθετο δηλωτικό στοιχείο της σημασίας τους, που έχει επίσης διαφύγει της προσοχής πολλών μελετητών, είναι ότι ορισμένες από τις πιο πρώιμες γεωμετρικές εικονιστικές παραστάσεις στη Νάξο έχουν αποδοθεί σε κάποια από αυτά τα ναξιακά χειροποίητα τριποδικά πιθοειδή αγγεία: όπως για παράδειγμα οι εικονιστικές παραστάσεις που αποδίδονται σ' ένα πιθοειδές αγγείο από το νεκροταφείο του Πλήθου στη Χώρα της Νάξου, όπου στη μία όψη απεικονίζονται σχηματικά αποδοσμένα ζώα μεταξύ γραμμικών θεμάτων και στην άλλη όψη παράσταση πλοίου⁹⁴. Η παρουσία πρώιμων εικονιστικών θεμάτων σε αυτά τα αγγεία ίσως δικαιολογείται και από το γεγονός ότι οι νάξιοι αγγειοπλάστες ένιωθαν

⁹² Για τα δύο αυτά αγγεία βλ. επίσης Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου 1965, πίν. 651β-δ. Charalambidou 2008-2009, 62, εικ. 6g-h και 6i-l. Charalambidou 2012.

⁹³ Κούρου 1999, 25, αρ. 59 (MN 474 και 5571), 162, πίν. 52α, γ.

⁹⁴ Ζαφειροπούλου 2001α, 294, εικ. 39 και 2004, 414, εικ. 3.

μεγαλύτερη ελευθερία να πειραματιστούν με ένα σχήμα που ανήκε στη δική τους κεραμική παράδοση παρά όταν υιοθετούσαν στοιχεία ή μιμούνταν αγγεία άλλων εργαστηρίων.

Στόχος της παρούσας μεταδιδακτορικής έρευνας ήταν να συνεξεταστούν θέματα ναξιακής παραγωγής και χρήσης στο περιβάλλον μίας ναξιακής νεκρόπολης. Η μελέτη τους κατέδειξε τη συνύπαρξη εργαστηρίων με διαφορετικές παραδόσεις όσον αφορά στην επιλογή των πρώτων υλών και στις τεχνικές κατασκευής τους, ενώ, όπως θα φανεί και στην επικείμενη τελική δημοσίευση, διαφορές στις κεραμικές ύλες και στις τεχνικές κατασκευής παρατηρούνται σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους κατά τις οποίες χρησιμοποιήθηκε η νεκρόπολη.

Τα κεραμικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού φανερώνουν τον πλούτο των πληροφοριών που λαμβάνουμε επίσης για τις ταφικές τελετές που πραγματοποιούνταν στο περιβάλλον του νεκροταφείου. Αναζητήθηκαν παράλληλα από άλλες θέσεις του ελλαδικού χώρου προκειμένου επίσης να διερευνηθούν συγκριτικά πτυχές της ναξιακής ταφικής πρακτικής με τα ταφικά έθιμα άλλων περιοχών. Η νεκρόπολη του Τσικαλαριού μπορεί να προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τη ναξιακή κοινωνία και τις πολιτισμικές σχέσεις διαφορετικών περιοχών στο ίδιο το νησί της Νάξου, όπως είναι η παράκτια Νάξος και η ενδοχώρα της, αλλά και να φωτίσει επιδράσεις και επαφές ανάμεσα στη Νάξο και σε άλλες περιοχές του αιγαιακού χώρου κατά την Εποχή του Σιδήρου.

Σημαντικό μέρος αυτού του κειμένου έχει ήδη δημοσιευτεί στο:

Χαραλαμπίδου, Ξ. 2010-2012. «Κεραμικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στη Νάξο: παρατηρήσεις σχετικά με το ταφικό περιβάλλον και τη χρήση των αγγείων», *Αρχαιογνωσία* αρ. 16, 149-186.

Άρθρα που έχουν επίσης δημοσιευτεί μέχρι σήμερα στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας είναι:

-Charalambidou, X., 2008-2009. The pottery from the Early Iron Age necropolis of Tsikalario on Naxos: preliminary observations, *AION* (=Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli), αρ. 15-16, 59-71.

-Charalambidou, X., 2011. Quantitative analysis of the pottery from the Early Iron

Age necropolis of Tsikalario on Naxos, στο S. Verdan – Th. Theurillat, – A. Kenzelmann Pfyffer (επιμ.), *Early Iron Age Pottery: A quantitative approach, Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28-30, 2008)*, Oxford, 139-147.

-Χαραλαμπίδου, Ξ. 2013. Συμβολή στη γνώση των αρχαίων ναξιακών ταφικών εθίμων: το ταφικό σύνολο 11 από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού, στο Ι.Κ. Προμπονάς – Στ.Ε. Ψαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου με Θέμα "Η Νάξος δια μέσου των αιώνων"*, Κωμιακή, 4-7 Σεπτέμβρη 2008, 77-98.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Lefkandi I= Popham, M.R. – Sackett, L.H. – Themelis, P.G. (επιμ.), *Lefkandi I: The Iron Age* (BSA Suppl. vol. 11), Oxford 1980.
- Πλόες= Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), *Πλόες...Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16^{ος} – 6^{ος} αι. π.Χ.*, Αθήνα 2003.
- Βιζυηνού, Ο. 2011. *Ταφικά έθιμα στην Αττική και την Εύβοια, 1200-700 π.Χ. Τα κτερίσματα ως τεκμήριο διάκρισης του φύλου και της ηλικίας των νεκρών*, αδημοσ. Διδ. Διατριβή Παν/μίου Ιωαννίνων.
- Bouzek, J. 1974. “The Attic Dark Age Incised Ware”, *Acta Musei Nationalis Pragae* 1 (1974), 1-54.
- Charalambidou, X. 2008-2009. “The Pottery from the Early Iron Age Necropolis of Tsikalario on Naxos: Preliminary Observations”, *AION* n. 15-16, 57-69.
- Charalambidou, X. 2011. “Quantitative Analysis of the Pottery from the Early Iron Age Necropolis of Tsikalario on Naxos”, στο Verdán, S. – Theurillat, Th. – Kenzelmann Pfyffer, A. (επιμ.), *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach, Proceedings of the International Round Table organized by the Swiss School of Archaeology in Greece (Athens, November 28-30, 2008)*, Oxford, 139-147.
- Χαραλαμπίδου, Ξ. 2010-2012. «Κεραμικά ευρήματα από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού στη Νάξο: παρατηρήσεις σχετικά με το ταφικό περιβάλλον και τη χρήση των αγγείων», *Αρχαιογνωσία* αρ. 16, 149-186.
- Charalambidou, X. 2012. “Naxos” στο Bagnall, R., Brodersen, K., Champion, Cr. κ.ά. (επιμ.). *Encyclopedia of Ancient History*, Oxford (<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444338386.wbeah02135/abstract>).
- Χαραλαμπίδου, Ξ. 2013. «Συμβολή στη γνώση των αρχαίων ναξιακών ταφικών εθίμων: το ταφικό σύνολο 11 από τη νεκρόπολη του Τσικαλαριού», στο Προμπονάς, Ι.Κ. – Ψαρράς, Στ.Ε. (επιμ.), *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου με Θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Κομιακή, 4-7 Σεπτεμβρη 2008, 77-98.
- Coldstream, J.N. 1984. “Cypriaca and Cretocypriaca from the North Cemetery of Knossos”, *RDAC* 1984, 122-137.
- Coldstream, J.N. 1987. “ ‘Bilingual’ Geometric amphorae from the North Cemetery

- of Knossos”, στο Καστρινάκη, Λ. – Ορφανού, Γ. – Γιανναδάκης Ν. (επιμ.), *Ειλαπίνη. Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Νικόλαο Πλάτονα*, Ηράκλειο 1987, 335-339.
- Coldstream, J.N. 2003α. *Geometric Greece 900-700 BC*, London and New York 2003².
- Coldstream, J.N. 2003β. “The BSA’s Geometric Collection: Kynosarges et alia”, *BSA* 98 (2003), 331-346.
- Coldstream, J.N. 2008. *Greek Geometric Pottery, A Survey of Ten Local Styles and their Chronology*, Exeter 2008².
- D’ Onofrio, A.M. 2011. “Athenian Burials with Weapons: The Athenian Warrior Graves Revisited” στο Mazarakis Ainian, A. (επιμ.). *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 645-673.
- Garland, R.S.J. 1982. “Geras Thanonton: An Investigation into the Claims of the Homeric Dead”, *BICS* 29, 69-80.
- Guggisberg, M. 1996. *Frühgriechische Tierkeramik, Zur Entwicklung und Bedeutung der Tiergefäße und der hohlen Tierfiguren in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (ca. 1600-700 v. Chr.)*, Mainz.
- Kotsonas, A. 2008. *The Archaeology of Tomb AIK1 of Orthi Petra in Eleutherna, The Early Iron Age Pottery*, Athens 2008.
- Kourou, N. 1988. “Handmade Pottery and Trade: The Case of the “Argive Monochrome” Ware”, στο G. Christiansen – T. Melander (επιμ.), *Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery*, Copenhagen, 314-324.
- Κούρου, Ν. 1999. *Ανασκαφές Νάξου, Το Νότιο Νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο*, Αθήνα.
- Kurtz, D.C. – Boardman, J. 1971. *Greek Burial Customs*, London – Southampton.
- Lambrinoudakis, V.K. 1988. “Veneration of Ancestors in Geometric Naxos”, στο R. Hägg – N. Marinatos, – G.C. Nordquist, (επιμ.), *Early Greek Cult Practice, Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June, 1986*, Stockholm, 235-246.
- Lambrinoudakis, V.K. 2004. “The emergence of the city-state of Naxos in the Aegean”, στο M.C. Lentini, (επιμ.), *Le due città di Naxos. Atti del Seminario di Studi Giardini, Naxos 29-31 ottobre 2000*. Firenze/Milano, 61-74.

- Lemos, I. 1994. "Birds revisited", στο V. Karageorghis, (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium: Cyprus in the 11th century B.C., Organized by: The Archaeological Research Unit of the University of Cyprus and the Anastasios G. Leventis Foundation, Nicosia 30-31 October 1993*, Nicosia, 229-237.
- Matthew A.J. – Woods A.J. – Oliver C. 1991. "Spots before the Eyes: New Comparison Charts for Visual Percentage Estimation in Archaeological Material" στο Middleton A. – Freestone I., *Recent Developments in Ceramic Petrology, British Museum Occasional Paper αρ. 81*, British Museum, London, 211-263.
- McHugh, F. 1999. *Theoretical and Quantitative Approaches to the Study of Mortuary Practice*, BAR International Series 785, Oxford.
- Ντούμας, Χρ. 1963. "Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. 5. Στ' Αλωνάκια", *ΑΔ 18, Χρονικά*, 279-280.
- Papadopoulos, J.K. 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, Los Angeles.
- Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου, Φ. 1965. "Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Νάξος", *ΑΔ 20, Χρονικά*, 515-522.
- Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου, Φ. 1966. "Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Νάξος. Τσικαλαριό", *ΑΔ 21, Χρονικά*, 391-395.
- Reber, K. 2011. "Céramique Eubéenne à Naxos au début de l'Âge du Fer", στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.). *The "Dark Ages" Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 929-942.
- Scheibler, I. 1992. *Ελληνική Κεραμική, Παραγωγή, εμπόριο και χρήση των αρχαίων ελληνικών αγγείων* (ελλην. μτφρ.), Αθήνα.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε. 1990. *Ανασκαφές Νάξου, Οι ανάγλυφοι πίθοι*, Αθήνα.
- Smithson, E.L. 1961. "The Protogeometric Cemetery at Nea Ionia, 1949", *Hesperia* 30 (1961), 147-178.
- Σταμπολίδης, Ν.Χρ. 1996. «Αντίποινα»: Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής – αρχαϊκής περιόδου, Ρέθυμνο 1996.
- Strömberg, A. 1993. *Male or Female? A Methodological Study of Grave Gifts as Sex-indicators in Iron Age Burials from Athens*, Jonsered 1993.
- Styrenius, C.-G. 1967. *Submycenaean Studies: Examination of Finds from Mainland Greece with a Chapter on Attic Protogeometric Graves*, Lund 1967.
- Whitley, J. 1996. "Gender and Hierarchy in Early Athens", στο *Métis. Anthropologie*

des mondes grecs anciens 11, 209-232.

- Xagorari, M. 1996. *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten: Figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Atticas und Euböas des 10. bis 7. Jhs. v. Chr.*, Mainz.
- Zaphiropoulou, Ph. 1983α. “La necropolis geometrica di Tsikalario a Naxos”, *Magna Grecia* 18 (No. 5-6, 1983), 1-4.
- Zaphiropoulou, Ph. 1983β. “Γεωμετρικά αγγεία από τη Νάξο”, *ASAtene* 61 (1983), 121-136.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2001α. “Καύσεις στις γεωμετρικές Κυκλάδες. Οι περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου”, στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα, 285-299.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2001β. “Κυκλάδες – Η γεωμετρική Νάξος (10^{ος}–8^{ος} αιών. π.Χ.)”, *Ναξιακά* 2 (40), 6-15.
- Zaphiropoulou, Ph. 2008-2009. “The Tumulus Necropolis at Tsikalario on Naxos”, *AION* n. 15-16, 49-55.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2011. «Νέα στοιχεία από τη Γεωμετρική Νάξο. Το Νεκροταφείο στη θέση Πλίθος της Χώρας» στο Α. Mazarakis Ainian, (επιμ.). *The “Dark Ages” Revisited, Acts of an International Symposium in Memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 733-743.
- Ζαφειροπούλου, Φ. 2013. «Παιδικές ταφές στη Νάξο των γεωμετρικών χρόνων», στο Προμπονάς, Ι.Κ. – Ψαρράς, Στ.Ε. (επιμ.), *Πρακτικά του Δ’ Πανελληνίου Συνεδρίου με Θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Κωμιακή, 4-7 Σεπτέμβρη 2008.